

Э. В. ИЛЬЕНКОВ, А. П. ОГУРЦОВ ЖӘНЕ Г. С. БАТИЩЕВ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ЖАТТАНУ МӘСЕЛЕСІ

А.Сағиқызы¹, А.Оразбекова², А.Бегалинов³,
М. Какимжанова⁴, Ш. Әбеуова⁵

АНДАТПА

Мақала Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г. С. Батищев философиясындағы жаттану мәселесіне арналған. Зерттеудің мақсаты — аталған ойшылдардың К. Маркстің жаттану тұжырымдамасын түсіндіру және дамыту тәсілдеріндегі ортақ негіздер мен айырмашылықтарды анықтау. Әдіснамалық негізін тарихи-философиялық зерттеудің мәтінтанулық және салыстырмалы әдістері құрайды. Жаттанудың жаттану, затсыздану және затқа айналу үдерістерімен арақатынасына, сондай-ақ адам іс-әрекетінің тұтастығы мәселесіне ерекше назар аударылады. Ильенковтың үлесі жаттану категорияларының мағыналық айырмашылықтарын нақтылау және мәселенің дүниежүзілік-тарихи сипатын ашу арқылы айқындалады. Огурцовтың тұжырымдамасында қоғамдық өмірдің институттануы мен адамның функционалдануының өзара байланысы негізгі орын алады. Батищев жаттануды жаттану мен затсызданудың белсенділік пен қарым-қатынастың бірлігінің бұзылуымен байланыстырып, оның мәдениет пен ғылыми танымдағы көріністерін ашады. Зерттеу нәтижелері жаттанудың экономикалық қатынастармен шектелмейтінін және меншік формасының өзгеруі оны еңсерудің жеткілікті шарты болмайтынын көрсетеді. Қарастырылған тұжырымдамалардың теориялық маңызы адам іс-әрекетінің бөлшектенуін, білімнің затқа айналуын және тұлға дербестігінің шектелуін түсіндіру мүмкіндігімен айқындалады. Оларды еңбектің, танымның және қарым-қатынастың цифрлық технологиялар арқылы жанамалануы жағдайындағы жаттану формаларын зерттеуде қолдану перспективалары белгіленеді.

Түйін сөздер: жаттану, іс-әрекет, жаттану, затсыздану, Ильенков, Огурцов, Батищев.

¹ ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

² Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³ Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан

⁴ С. Сейфуллин атындағы Агротехникалық университет, Астана, Қазақстан

⁵ К. Сағадиев ат. Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
А.Оразбекова, aizhan376@mail.ru

Сілтеме:

Сағиқызы А., Оразбекова А., Бегалинов А., Какимжанова М., Әбеуова Ш. Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г. С. Батищев философиясындағы жаттану мәселесі // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4(110). – Б. 3-15. – DOI: 10.48010/32kscac09

Ашық қолжетімділік

© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Редакцияға түсті: 12/09/2026
Қабылданды: 17/10/2026
Онлайн жарияланды: 30/10/2026

Проблема отчуждения в философии Э. В. Ильенкова, А. П. Огурцова и Г. С. Батищева

Аннотация. Статья посвящена проблеме отчуждения в философии Э. В. Ильенкова, А. П. Огурцова и Г. С. Батищева. Цель исследования — выявить общие основания и различия в подходах этих мыслителей к интерпретации и развитию концепции отчуждения К. Маркса. Методологическую основу составляют текстологический и сравнительный методы историко-философского исследования. Особое внимание уделяется соотношению отчуждения, опредмечивания, распредмечивания и овещнения, а также проблеме целостности человеческой деятельности. Вклад Ильенкова раскрывается через уточнение смысловых различий между категориями отчуждения и выявление всемирно-исторического характера проблемы. В концепции Огурцова центральное место занимает взаимосвязь институционализации общественной жизни и функционализации человека. Батищев связывает отчуждение с нарушением единства опредмечивания и распредмечивания, активности и общения, раскрывая его проявления в культуре и научном познании. Результаты исследования показывают, что отчуждение не ограничивается экономическими отношениями, а изменение формы собственности не является достаточным условием его преодоления. Теоретическая

значимость рассмотренных концепций определяется их возможностями для объяснения фрагментации человеческой деятельности, овещения знания и ограничения самостоятельности личности. Обозначены перспективы их применения к исследованию форм отчуждения в условиях цифрового опосредования труда, познания и общения.

Ключевые слова: отчуждение, деятельность, опредмечивание, распредмечивание, Ильенков, Огурцов, Батищев.

The Problem of Alienation in the Philosophy of E. V. Ilyenkov, A. P. Ogurtsov, and G. S. Batishchev

Abstract. The article examines the problem of alienation in the philosophy of E. V. Ilyenkov, A. P. Ogurtsov, and G. S. Batishchev. It aims to identify the common foundations and differences in their interpretations and development of Karl Marx's concept of alienation. The methodology combines textual and comparative analysis within a historical study of philosophy. Particular attention is paid to the relationship between alienation, objectification, deobjectification, and reification, as well as to the integrity of human activity. Ilyenkov's contribution involves clarifying the semantic distinctions between categories of alienation and revealing the problem's world-historical character. Ogurtsov's account centres on the relationship between the institutionalization of social life and the functionalization of the individual. Batishchev associates alienation with the disruption of the unity of objectification and deobjectification, activity and communication, tracing its manifestations in culture and scientific inquiry. The findings indicate that alienation extends beyond economic relations and that changes in property ownership alone are insufficient to overcome it. The theoretical significance of these approaches lies in their capacity to explain the fragmentation of human activity, the reification of knowledge, and constraints on individual autonomy. The article outlines prospects for applying them to alienation under the digital mediation of work, cognition, and communication.

Keywords: Alienation, Activity, Objectification, Deobjectification, Ilyenkov, Ogurtsov, Batishchev.

Kіpіcne

Жаттану мәселесі адам іс-әрекетін, қоғамдық қатынастар мен мәдениетті философиялық тұрғыдан пайымдауда маңызды орын алады. Оның негізінде адамның жасампаз белсенділігі мен осы белсенділік нәтижелерінің өз жасаушыларына үстемдік ететін дербес күштерге айналуы арасындағы қайшылық жатыр. К. Маркс философиясында жаттану адамның іс-әрекеті мен оның өнімдері өзінен тәуелсіз болмысқа ие болып, оның еркін даму мүмкіндіктерін шектейтін қоғамдық қатынастардың тарихи тұрғыдан нақты формаларын сипаттайды.

КСРО-ның ресми философиялық дискурсында жаттану негізінен капиталистік өндіріс тәсілімен байланыстырылып, ал меншік қатынастарының өзгеруі оны еңсерудің негізі ретінде түсіндірілді. Мұндай түсіндіру Маркстің тұжырымдамасының мазмұнын тарылтып, экономикалық жағдайларды өзгерту мен адам іс-әрекетінің жаттанған формаларын еңсеру арасындағы айырмашылықты жеткілікті назардан тыс қалдырды. Осыған байланысты жаттануды меншік қатынастарымен шектелмейтін және қоғамдық өмірдің түрлі салаларын қамтитын мәселе ретінде сыни тұрғыдан қайта пайымдау қажеттілігі туындады.

1950-жылдардың соңынан бастап бұл мәселені зерттеуге Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г. С. Батищев елеулі үлес қосты. Олардың еңбектерінде К. Маркс мұрасына

жүгіну жаттану тұжырымдамасының философиялық алғышарттарын зерттеумен, оның категориялық мазмұнын нақтылаумен және іс-әрекет, заттылық, қарым-қатынас пен адам еркіндігі мәселелерімен байланысын ашумен ұштасты. Зерттеу тәсілдерінің айырмашылығына қарамастан, оларды адам жасаған қоғамдық өмір формаларының өзіне үстемдік ету тетіктерін анықтауға деген ұмтылыс біріктірді. Осылайша, жаттануды зерттеу саяси-экономикалық талдаудың шеңберінен шығып, ғылым, білім беру және мәдениет салаларын қамтыды.

Аталған тұжырымдамаларға жүгінудің өзектілігі технологиялық және әлеуметтік трансформациялар жағдайындағы жаттану формаларын пайымдау қажеттілігімен айқындалады. Іс-әрекет пен қарым-қатынастың цифрлық технологиялар арқылы жанамалануы адамның дербестігі, өзі өндіретін білімге қатынасы және өзі жасаған жүйелерді бақылау қабілеті туралы мәселелерді қайта алға тартады. Ильенковтың, Огурцовтың және Батищевтің теориялық мұрасы осы мәселелерді зерттеуге негіз береді, алайда олардың ұстанымдарын реконструкциялауды және өзара салыстыруды талап етеді.

Мақаланың мақсаты - Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г. С. Батищев философиясындағы жаттануды түсінудің ерекшеліктерін анықтау, олардың К. Маркс тұжырымдамасын түсіндіру тәсілдеріндегі сабақ-тастық пен айырмашылықтарды ай-

қындау, сондай-ақ осы тәсілдердің адам іс-әрекеті мен мәдениетті философиялық тұрғыдан талдаудағы маңызын ашу.

Әдіснама

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-философиялық талдаудың мәтінтанулық және салыстырмалы әдістері құрайды. К.Маркс, Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г.С. Батищев еңбектерін мәтінтанулық талдау жаттану ұғымының категориялық мазмұнын анықтауға, оның мағыналық ерекшеліктерін нақтылауға және заттану, затсыздану мен затқа айналу ұғымдарымен байланыстарын ашуға бағытталған. Аталған ұғымдар әрбір ойшылдың философиялық тұжырымдамасы мен зерттелетін мәтіндердің мазмұндық контексті аясында қарастырылады. Бұл тәсіл терминологиялық ұқсастықтармен шектелмей, олардың теориялық қызметі мен өзара байланысын айқындауға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы талдау Маркстің жаттану тұжырымдамасы мен аталған философтардың түсіндірмелері арасындағы сабақтастықты, сондай-ақ олардың өзіндік ерекшеліктерін анықтау үшін қолданылады. Салыстыру жаттанудың мәні, құрылымы, қоғамдық көріністері және оны еңсеру шарттары бойынша жүргізіледі. Ерекше назар жаттану мен адам іс-әрекетінің заттық сипатының арақатынасына, іс-әрекет пен қарым-қатынас бірлігіне аударылады. Г.С. Батищевтің затсыздануды адамның мәдениеттің заттық формаларында жүзеге асқан мазмұнын игеруі және оны өзінің іс-әрекеттік қабілеттеріне айналдыруы ретінде түсіндіруі талданады. Осы әдістердің үйлесімі зерттелетін тұжырымдамалардың ортақ негіздері мен айырмашылықтарын жүйелі түрде ашуға мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім

Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г. С. Батищев еңбектеріндегі жаттану мәселесін зерттеу ең алдымен К. Маркстің философиялық мұрасын реконструкциялау және сыни тұрғыдан пайымдау аясында қалыптасты. 1960-жылдардың басынан бастап бұл ойшылдар жаттанудың категориялық мазмұнын ашуға және осы тұжырымдаманың қолданылу аясын экономикалық қатынастарды талдау шеңберінен кеңейтуге мүмкіндік беретін

тәсілдерді әзірледі. Жаттану мен заттанудың арақатынасы, іс-әрекеттің жаттанған формаларының тарихи шарттылығы және оларды еңсеру мүмкіндіктері туралы мәселелер негізгі мәнге ие болды.

Бұл мәселелерді зерделеу жаттануды қоғамдық құрылыстың әртүрлі формаларында сақталатын қайшылық ретінде зерттеуді қиындатқан идеологиялық шектеулер жағдайында жүзеге асты. Соған қарамастан, аталған философтардың еңбектеріне жүгіну олардың тұжырымдамаларының ортақ теориялық негіздерін де, жаттанудың табиғатын, оның көріністерін және адам іс-әрекетімен байланысын түсінудегі айырмашылықтарын да анықтауға мүмкіндік береді.

Э. В. Ильенков философиясындағы жаттану мәселесі

Маркстің жаттану тұжырымдамасын пайымдау оның мазмұнын реконструкциялауды ғана емес, тарихи-философиялық алғышарттарын анықтауды да көздеді. Э. В. Ильенков зерттеулерінде жаттану мәселесі жеке әрі жүйелі түрде баяндалмағанымен, оның диалектика тарихы мен теориясына, білім беру философиясына, эстетикаға, сондай-ақ адам мен ойлаудың кибернетикалық модельдерін сыни тұрғыдан пайымдауға арналған еңбектерінің маңызды теориялық контекстін құрады. 1966 жылғы қыркүйекте Прагада өткен VI Халықаралық Гегель конгресінде ұсынылған «Гегель және “жаттану”» баяндамасы мен оған әзірленген дайындық материалдары тікелей осы мәселеге арналған.

Ильенков талдауының бастапқы өзегін Гегель мен Маркс мәтіндерін аудару және түсіндіру барысында туындайтын ұғымдық дәлдік мәселесі құрайды. Ол былай деп атап көрсетеді: «Мәселе мынада: орыс тіліндегі “отчуждение” термині бір-бірімен толық сәйкес келмейтін кемінде үш неміс терминін - “Entfremdung”, “Entäußerung”, “Veräußerung” - қамтиды. Осыған байланысты орысша аудармаларда Маркс ойының кейбір, бәлкім, аса маңызды реңктері назардан тыс қалып жатады, әрі дәл оның ұстанымдарын Гегельдің ұғымдар жүйесіне қарсы қою туралы сөз болатын тұстарда» [1, с. 84]. Осылайша, әртүрлі неміс ұғымдарын жеткізу үшін бір ғана орыс терминін қолдану Маркс ұстанымының өзіндік ерекшелігін және оның Гегельдің жаттануды түсінуінен

айырмашылықтарын анықтауды қиындатуы мүмкін. Ал қазақ тілінде «жаттану» деп аударылып келеді. Егжей-тегжейлі талдай отырып, ұғым қалыптастыруға арналған жұмыстар болашақта қолға алынады.

Осы мағыналық айырмашылықтарды нақтылау тиісті ұғымдардың қолданылу контексіне жүгінуді талап етеді. Сондықтан Ильенков «осы ұғымның нақты мағынасын анықтау және "Entäußerung", "Entfremdung", "Veräußerung" ұғымдарын дәл қолданбаудан туындайтын спекуляцияларға жол бермеу үшін Маркс пен Гегель мәтіндеріне мұқият, ішінара тіпті таза формалды талдау жүргізу» қажеттігін атап көрсетеді [2, с. 138]. Мәтінтанулық талдау бұл жерде теориялық мәнге ие болады: ол жаттанудың әртүрлі анықтамаларын ажыратуға және олардың Гегель мен Маркстің философиялық тұжырымдамаларындағы орнын нақтылауға мүмкіндік береді.

Э. В. Ильенков Гегель мен Маркстің «Entäußerung» және «Entfremdung» ұғымдарын қолдануындағы айырмашылыққа назар аударады. Гегель олардың мазмұнын ажыратса, Маркс «1844 жылғы экономикалық-философиялық қолжазбаларда» оларды «синонимдер ретінде - үтір арқылы» қолданады [1, с. 85]. Осы айырмашылықтың негіздерін анықтай отырып, Ильенков былай деп жазады: «Гегель үшін бұлар - әртүрлі ұғымдар. "Entfremdung" - феноменологиялық дамудың өте нақты шектелген бір ғана кезеңімен байланысты ұғым; бұл кезең "Entäußerung"-тің бір фазасы ретінде моральдылықта "алынып тасталады"..." [1, с. 85]. Осылайша, Гегель жүйесінде «Entfremdung» рух дамуының еңсерілетін белгілі бір сатысын сипаттайды, ал «Entäußerung» оның қалыптасуының кейінгі сатыларында да өз мәнін сақтайды.

Ильенковтың түсіндіруіне сәйкес, Гегельдегі «Entäußerung» ұғымы «мағынасы жағынан "Vergegenständlichung" <заттану>, "äußere Verwirklichung" <сырттай жүзеге асу> ұғымдарына жақынырақ, яғни жалпы адам іс-әрекетінің өткінші емес әрі қажетті формасын білдіреді. Осы мағынада "Entäußerung" "рух" анықтамасының өзегіне енеді» [1, с. 86]. Демек, бұл ұғымдарды ажырату тарихи және логикалық тұрғыдан айқындалған күй ретіндегі жаттануды іс-әрекеттің қажетті сәттері болып табылатын сыртқы жүзеге асу мен заттанудан айыруға мүмкіндік береді.

«1844 жылғы экономикалық-философиялық қолжазбаларда» «Entäußerung» және «Entfremdung» ұғымдарының синонимдік қолданысын Маркстің заттану мен жаттануды ажыратуы аясында түсіндіруге болады. Заттану (Vergegenständlichung) адам іс-әрекетінің заттық түрде жүзеге асуының қажетті формасы болса, жаттану іс-әрекет пен оның нәтижелері адамға өзінен тәуелсіз күш ретінде қарсы тұратын қоғамдық жағдайларды сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда, «Entäußerung» және «Entfremdung» жаттанған іс-әрекеттің әртүрлі қырларын білдіреді. Алайда бұл түсіндіру мақала авторларының интерпретациясы: Ильенковтың өзі аталған терминдік қолданыстың негіздерін тікелей түсіндірмейді.

Сонымен бірге Ильенков «Entäußerung», «Entfremdung», «Veräußerung», «Verginglichung» ұғымдарынсыз «"Капиталды" оның бүкіл шынайы мазмұны мен мағынасында дұрыс түсіну мүмкін емес» екенін атап көрсетеді [1, с. 89]. «Капиталда» бұл категорияларды жаттанудың әртүрлі формаларының өзара байланысын ашатын қоғамдық қатынастарды жүйелі талдау аясында қарастыру қажет. Сондықтан олардың синонимдігі туралы мәселе әр ұғымның нақты қолданылу контексін және Маркс зерттеуінің құрылымындағы категориялық қызметін ескеруді талап етеді.

Э. В. Ильенков ұстанымында меншік формасының өзгеруі мен жаттануды еңсеруді ажыратудың қағидалық маңызы бар. Өз баяндамасында ол былай деп жазады: «Өндіріс құралдарына меншіктің жалпы мемлекеттік, жалпы халықтық, социалистік формасын орнатқан елдерде "жаттанудың" бар екенін жоққа шығару - коммунистік қайта құрудың жалпы теориялық өлшемдерін төмендету деген сөз» [1, с. 95]. Осылайша, ол өндіріс құралдарына қоғамдық меншікті жаттану еңсерілді деп тану үшін жеткілікті негіз ретінде қарастырмайды. Ильенков қоғамдық қатынастардың жаттанған формаларының сақталуын, атап айтқанда, мемлекеттің болуымен байланыстырады: «Мемлекет... бар жерде, "жаттану" да бар. Бұған көз жұмуға болмайды» [2, с. 137].

Мұндай түсінік жаттану мәселесін белгілі бір қоғамдық құрылыс немесе ұлттық кеңістік шеңберімен шектеуге жол бермейді. Ильенков атап көрсеткендей, «"Жаттану" ("Entfremdung") - қандай да бір

елдің немесе бірқатар елдердің мемлекеттік шекарасынан өткен сәтте мәселе болудан қалатын жергілікті проблема емес. Бұл - дүниежүзілік тарихта іс жүзінде әлі шешімін таппаған дүниежүзілік-тарихи мәселе» [1, с. 95]. Осы тұрғыдан алғанда, жаттанудың еңсеруі адам іс-әрекеті мен қоғамдық қатынастарды ұйымдастыру тәсілдерінің өзін өзгертуді көздейді, ал оның шарттары мен мүмкіндіктері дүниежүзілік-тарихи ауқымда қарастырылуы тиіс.

А. П. Огурцов философиясындағы жаттану мәселесі

А. П. Огурцов 1967 жылы «Жаттану, рефлексия және практика» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. 1960-жылдардың соңында оның зерт-теулерінің негізгі бағыты ғылым философиясына ауысты. Жаттану мәселесін зерделеуде оның осы феномен туралы түсініктердің қалыптасуы мен дамуына арналған «Жаттану және адам (тарихи-философиялық очерк)» мақаласы маңызды орын алады. Осы зерттеу аясында Огурцов ұсынған тиісті идеялардың қоғамдық келісім теорияларынан бастап Л. Фейербах ілімін қоса қамтитын реконструкциясы қарастырылады.

Қоғамдық келісім теорияларына жүгінген Огурцов Т. Гоббс пен Ж.-Ж. Руссо ұстанымдарын салыстырады. Оның Гоббс ілімін түсіндіруінде «барлығының барлығына қарсы соғысы» ретінде сипатталатын адамдардың табиғи күйі мен қоғамдық келісім арқылы орнатылатын азаматтық күйінің арасындағы айырмашылық бастапқы негіз болып табылады. Азаматтық күйге өту жеке еркіндікті өзара шектеуді және өкілеттіктерді егемен билік иесіне беруді көздейді. Огурцов былай деп түсіндіреді: «Адам өз құқықтарын мемлекетке беру арқылы өзінің абсолютті еркіндігін ерікті түрде шектейді. <...> Мемлекет - абсолютті егемен билік иесі - келісім арқылы құрылған адамдардың жаттанған нақты күйін білдіреді» [3, с. 42].

Мұндай түсіндіру жаттанудың заңдық және философиялық мағыналарын ажыратуды талап етеді. Құқықтарды немесе өкілеттіктерді беру өздігінен философиялық мағынадағы жаттанумен тең емес, өйткені соңғысы адамдар жасаған қоғамдық күштердің оқшауланып, оларға қарсы тұратын дербес билікке айналуын білдіреді.

Сонымен қатар Гоббс тұжырымдамасындағы табиғи күй мен қоғамдық келісімді мемлекеттің пайда болуының нақты тарихи реттілігін сипаттау ретінде емес, ең алдымен саяси тәртіптің легитимділігінің негіздері мен шарттарын ашатын теориялық конструкциялар ретінде қарастыру қажет. Сондықтан мемлекетті жаттану формасы ретінде түсіндіру индивидтер мен олар құрған саяси билік арасындағы қатынастарды қосымша талдауды талап етеді.

А. П. Огурцов Ж.-Ж. Руссо мен Т. Гоббстың қоғамдық келісім тұжырымдамалары арасындағы қағидалық айырмашылықтарды анықтап, Руссоның өркениеттік дамудың қайшылықтарына сыни қатынасына назар аударады. Ол Руссоның ұстанымын былайша сипаттайды: «Табиғи күйден өркениетке өту - ішкі қайшылықтарға толы үдеріс. Ғылымдар мен өнердің жетістіктері тұлғаның күйреуімен, адамдар арасындағы табиғи байланыстардың бұрмалануымен қатар жүреді» [3, с. 42]. Бұл түсіндіруде өркениеттің дамуы адамның адамгершілік тұрғыдан жетілуімен теңестірілмейді: оның мәдени мүмкіндіктерінің кеңеюі тұлғааралық қатынастардың бұрмалануымен және қоғамда қалыптасқан шарттылықтарға тәуелділігінің күшеюімен қатар жүреді.

Огурцов Руссоның жеке меншіктің экономикалық және әлеуметтік теңсіздіктің қалыптасуындағы, сондай-ақ жеке мүдделердің ортақ игіліктен оқшаулануындағы рөлін түсінуіне ерекше мән береді. Осы үдерістердің салдарын сипаттай отырып, ол былай деп жазады: «Руссоның айтуынша, қазіргі қоғам - табиғатта шынайы негізі жоқ жасанды құмарлықтарға ие жасанды адамдардың жиынтығы. Адамның мінез-құлқы, ойлау сипаты, тілі мен әдет-ғұрыптары стандартталып, тұлғалық ерекшелігінен айырылады» [3, с. 43–44]. Осылайша, жаттану мәселесі тұлғаның дербестігін жоғалтуы, сыртқы бағалауларға тәуелділігі және мінез-құлқының тұлғазынданған әлеуметтік үлгілерге бағынуы арқылы ашылады. Огурцовтың түсіндіруіне сәйкес, Руссо қалыптасқан қоғамдық тәртіпке ақыл-парасат пен өзара ашықтыққа негізделген тікелей тұлғалық қатынастар идеалын қарсы қояды. Огурцовтың бағалауынша, бұл идеал өзінің қалыптасуының тарихи жағдайларында утопиялық сипатын сақтайды.

Классикалық неміс философиясын талдауда А. П. Огурцов ең алдымен «Рух фе-

номенологиясында» баяндалған Гегельдің жаттану тұжырымдамасына назар аударады. Оның түсіндіруіне сәйкес, рухтың өзге болмысқа жаттануы өзін-өзі танудың қажетті сәті болып табылады: өзге болмысқа қатынасында рух өзінің мазмұнын ашып, өзіне қайта оралады. Огурцов: «Жаттануды алып тастау рухтың өзіне, субъект пен объектінің абсолютті тепе-теңдігіне қайта оралатын таным үдерісімен барабар», - деп атап көрсетеді [3, с. 47]. Гегель философиясын сыни тұрғыдан пайымдау позициясынан мұндай шешімнің шектеулілігі жаттануды еңсерудің өзіндік сана саласында жүзеге асуында және өздігінен нақты қоғамдық қатынастарды өзгертуді көздемеуінде жатыр. Сонымен бірге Огурцов Гегельдің мәселені қоюының теориялық маңызын мойындап, «жаттануды идеалистік-спекулятивтік тұрғыдан түсіну шеңберінде Гегель бірқатар елеулі мәселелерді қоя алды» деп атап көрсетеді [3, с. 49].

Л. Фейербах философиясына жүгіну Огурцовқа жаттануды рух дамуының сәті ретінде түсіндіруден оны адам мәнінің жаттануы ретінде түсінуге өтуді қадағалауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, дін мен идеалистік философия адам қасиеттері мен қабілеттерін дербес әрі адамға қарсы қойылған мәнге айналдыратын формалар ретінде сын нысанына айналады. Огурцов атап көрсеткендей, «Фейербахтың еңбегі - идеализмді логикалық тұрғыдан жүйеленген дін ретінде түсіндіріп, адам мәнінің жаттануының осы формаларын сынға алуында» [3, с. 53]. Осылайша, Фейербахтың антропологиялық сыны талдаудың негізін өзгертеді: жаттану мәселесі адамның өз мәнінің объективтенген анықтамаларына қатынасы арқылы қарастырылады.

А. П. Огурцов К. Маркс тұжырымдамасындағы жаттанудың категориялық құрылымын реконструкциялауға талпыныс жасайды. Ол былай деп жазады: «Жаттанудың әртүрлі қырларын "Veräußerung", "Entäußerung", "Entfremdung", "Fremdartigkeit" категориялары арқылы білдіре отырып, ол (Маркс. – Авт.) жаттану үдерісінің ішіндегі объективті тәуелділікке сәйкес олардың арасындағы субординацияны айқындайды» [3, с. 77]. Огурцовтың пікірінше, бұл категориялар «тауар-ақша қатынастарының дамуына қарай жаттану үдерісінің тереңдеуін білдіреді» [3, с. 77]. Осы құрылымда «Entfremdung» ерекше

орын алады: «"Entfremdung" категориясы, - деп тұжырымдайды ол, - жаттанудың ең терең үдерістерін бейнелейді; ол адам жасаған бүкіл әлеуметтік дүниенің адамның өзінен жаттануымен байланысты» [3, с. 77].

Ұсынылған реконструкция жаттанудың әртүрлі анықтамаларының ішкі өзара байланысын ашқанымен, Маркс тұжырымдамасының категориялық мазмұнын толық қамтымайды. Атап айтқанда, адам іс-әрекеті нәтижелерінің оқшаулануы мен дербес қызмет ету тетіктерін түсіну үшін маңызды қоғамдық қатынастардың тұлғалануы және өзгерген форма аталған сызбадан тыс қалады. Сонымен қатар осы мақалада ұсынылатын интерпретация аясында «Entfremdung» ұғымын жаттанудың ең терең сатысын білдіретін атау ретінде ғана емес, осы үдерістің тұтастығын көрсететін категория ретінде де қарастыру қажет. Мұндай түсінікте жаттанудың өзге анықтамалары адамдар жасаған әлеуметтік дүние оларға дербес күш ретінде қарсы тұратын қоғамдық қатынастардың біртұтас жүйесінің өзара байланысты сәттерін ашады.

«Жаттану әлеміндегі адам (К. Маркс еңбектері бойынша)» мақаласында А.П.Огурцов жаттануды адам мен өзі жасаған әлеуметтік дүние арасындағы қатынастардың инверсиясы арқылы ашадy: «Капитализм - сиқырланған, бұрмаланған, төңкерілген дүние. Онда адам мен өзі жасайтын әлеуметтік дүние арасындағы қатынастар толығымен кері айналған. Адам бұл дүниенің қожайыны әрі жасаушысы емес, керісінше, бұл дүние оған үстемдік етеді» [4, с. 153]. Бұл түсіндіруде адам іс-әрекетінің нәтижелері дербестікке ие болып, өз жасаушыларының іс-әрекетін бағындырады. Огурцов бұл үдерісті «өмірдің барлық формаларының институттануы мен адамның өзінің функционалдануының» өзара байланысы арқылы нақтылайды [4, с. 154]. Институттану қоғамдық өмірді ұйымдастыру мен реттеу формаларын орнықтырса, функционалдану индивидтің оларға қатысудың белгіленген тәсілдеріне бағынуын білдіреді.

Огурцов талдайтын жаттанған қатынастар жүйесінде әлеуметтік институттар индивидтерден оқшауланған, олардың өмірлік іс-әрекетін реттейтін және бақылайтын құрылымдар ретінде көрінеді. Олардың арасында мемлекет ерекше орын алады. Құқықтық, саяси және әскери

салалар ғана емес, дін, ғылым мен өнер де институционалдық ұйымдасуға ие болады. Бұл ретте жаттану институттардың өмір сүруінің өзімен емес, олардың адаммен қатынасының белгілі бір сипатымен байланысты: мұндай қатынаста әлеуметтік функцияны орындау адам іс-әрекетінің айқындаушы мазмұнына айналып, оның тұлғалық тұрғыдан өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерін шектейді.

Функционалдануды сипаттау үшін Огурцов әлеуметтік рөл ұғымына жүгінеді. Жаттану жағдайында рөл сырттан белгіленген сценарий сипатына ие болып, индивид негізінен жекелеген әлеуметтік функцияның иесі ретінде көрінеді. Осыған байланысты мінез-құлықтың рөлдік ұйымдасуы мен тұлғаның тұтастығының арақатынасы туралы мәселе туындайды. Бұл мәселе әлеуметтану мен әлеуметтік психологиядағы, соның ішінде Дж. Мид, Р. Мертон және Н. Гросс еңбектеріндегі рөлдік тұжырымдамаларды талқылау үшін маңызды. Огурцов сыны адамның әлеуметтік қатысуының әртүрлі формаларының бытыраңқылығына бағытталған: «ол қатысатын әлеуметтік рөлдер бір-бірімен тоғыспайды» [4, с. 155]. Мұндай жағдайда орындалатын рөлдердің көптігі өздігінен тұлғаның жан-жақтылығын білдірмейді: олардың үйлесімсіздігі мен өзара жаттануы адам іс-әрекетінің бөлшектенуін қайта өндіруі мүмкін.

Функционалдану сана саласын да қамтиды. Огурцов былай деп жазады: «Адамның ойлау сипаты да институттанады. Адам санасы орасан зор үгіт-насихат аппаратының өңдеу нысанына айналады. Адам күн сайын газет оқып, радио тыңдай отырып, рухани концентраттарды бойына сіңіреді. Өзінің зияткерлік келбетінде де адам әлеуметтік институттардың функционалдық бірлігіне айналады» [4, с. 156]. Осылайша, жаттану мінез-құлықты сырттан реттеуде ғана емес, қалыптасқан институционалдық тәртіпті қайта өндіруге бейімделген қабылдау және ойлау тәсілдерінің қалыптасуында да көрініс табады.

Огурцов жаттану мәселесін капиталистік қатынастармен шектемейді. Социализмді қарастыра отырып, ол былай деп жазады: «Социализм жағдайында қарама-қарсы екі үрдістің күресі жүреді: жаттануды еңсеру үрдісі және әлеуметтік өмірдің жаттанған формаларын сақтау мен нығайту үрдісі. Социализм жағдайындағы жетекші үдеріс

- жаттануды еңсеру үдерісі» [4, с. 182]. Бұл ұстаным қоғамдық құрылыстың өзгеруі мен жаттануды іс жүзінде еңсерудің арасындағы айырмашылықты мойындауды көздейді. Жаттануды еңсеру институционалдық өзгерістерді ғана емес, индивидтердің өздерінің күнделікті қатынастары мен іс-әрекет тәсілдерін өзгертуді де талап етеді.

Мұндай тәсілдің теориялық негізі - Маркстің коммунистік қоғамның төменгі және жоғары фазаларын ажыратуы. Бірінші фазаның бұрынғы қоғамдық тәртіптің іздерін сақтайтын кезең ретінде сипатталуы экономикалық және саяси жағдайлар өзгергеннен кейін де жаттанған қатынастардың қайта өндірілу мүмкіндігін түсіндіруге жол ашады (қараңыз: [5, с. 18]). Осы тұрғыдан алғанда, жаттануды еңсеру меншік формасының немесе қоғамдық институттар жүйесінің бір мезетте ауысуына келіп тірелмейтін тарихи үдеріс ретінде көрінеді.

Г. С. Батищевтің жаттану тұжырымдамасы

Жаттану мәселесін зерделеуге Г. С. Батищев елеулі үлес қосты. Оның философиялық зерттеулерінің негізгі бағыттары диалектика теориясы мен тарихы, философиялық антропология, шығармашылық мәселесі және білім беру философиясы болды. Бұл бағыттар өзара байланысты мәселелер өрісін құрап, оның өзегінде адам іс-әрекетінің тұтастығы, тұлғалық даму және қарым-қатынас мәселелері тұрды.

К. Маркстің «Капиталында» жаттануды талдау негізінен еңбек пен капиталистік өндірістің қоғамдық қатынастарын зерттеу аясында өрбісе, Батищев іс-әрекетке адам болмысының тәсілі ретінде назар аударады. Оның тәсілі үшін іс-әрекетті жаттануға ғана келіп тіреуге болмайтындығының қағидалық маңызы бар. Жаттану адам қабілеттерінің заттық нәтижелерде іске асуын білдірсе, затсыздану сол нәтижелерде іске асқан іс-әрекеттік мазмұнды игеруді және оны адамның өз қабілеттеріне айналдыруды білдіреді. Екі үдеріс те адам іс-әрекетінің қайта өндірілуі мен дамуының өзара байланысты сәттері болып табылады.

Батищев былай деп атап көрсетеді: «Затсыздану мен жаттану қарама-қарсылықтар ретінде бірін-бірі өзара алғышарт етіп, әрі жоққа шығара отырып, бір-біріне

толығымен, қалдықсыз ауысып қана қоймайды, сонымен бірге бір-біріне дәл сондай толық өзара еніп, шынайы тепе-теңдік құрайды. *Іс-әрекет дегеніміз - затсыздану мен заттанудың нақ осы нақты мене-мендігі* (Entgegenständlichkeit und Vergegenständlichung)» [6, с. 224]. Осылайша, іс-әрекеттің заттық нәтижесі түпкілікті қатып қалған форма ретінде емес, адам қабілеттерін игеру мен одан әрі дамытудың жанамалаушы буыны ретінде қарастырылады.

Алайда адамның заттық дүниеге қатынасы іс-әрекеттің мазмұнын толық қамтымайды. Адам оның субъектісі ретінде бір мезгілде басқа адамдармен қатынастардың қатысушысы да болып табылады. Бұл ұстаным С. Л. Рубинштейннің мына тұжырымымен үндеседі: «адам тек басқа адамға қатынасында ғана бар: адам дегеніміз - бір-бірімен өзара қатынастағы адамдар» [7, с. 4]. Батищевте заттық белсенділік пен тұлғааралық қатынастардың бірлігі былайша тұжырымдалады: «Адамның мәні - белсенділік пен қарым-қатынастың тепе-теңдігі ретіндегі іс-әрекет...» [6, с. 218]. Демек, қарым-қатынас іс-әрекетті жүзеге асырудың сыртқы шарты емес, адам іс-әрекетінің ішкі анықтамасын құрайды.

Жаттануды түсіну үшін Батищев жүргізген мамандану мен іс-әрекеттің бөлінуі арасындағы айырмашылықтың да елеулі маңызы бар. Мамандану тұтас іс-әрекеттің белгілі бір заттық мазмұнға шоғырлануын көздесе, іс-әрекеттің бөлінуі оның ішкі бірлігін бұзуы мүмкін. Батищев былай деп жазады: «Мамандану өздігінен адам іс-әрекетін “бөлмейді”, “бөлшектемейді”, тек оның тұтас әрі өзінің имманентті анықтамаларының бүкіл толықтығына ие күйінде ерекше заттарға шоғырлануын білдіреді. <...> Алайда іс-әрекет бөлінген жағдайда оның мамандануы да өзіндік тарихи өткінші формаға - *кәсібилік* формасына ие болады; бұл форма... заттың өзінің бөлшектенуімен теңестіріліп, мәңгілік әрі “табиғи” форма ретінде көрсетіледі. Сонымен қатар мамандану нәтижесінде де, іс-әрекеттің өзінің бөлінуі нәтижесінде де дербестенген қызмет түрлерінің *бөлінісін* ажырату қажет» [6, с. 237–238].

Осы контексте кәсібилік ұғымы кәсіби құзыреттіліктің өзін емес, бөлінген іс-әрекетті ұйымдастырудың тарихи тұрғыдан нақты формасын білдіреді. Мұндай ажы-

рату жаттану мәселесін іс-әрекет тұтастығының жоғалуымен және адамға жекелеген функциялардың бекітілуімен байланыстыруға мүмкіндік береді. Жаттану мен затсызданудың белсенділік пен қарым-қатынастың бірлігі Батищевтің жаттануды адамның болмыс тәсілінің бұрмалануы ретінде зерттеуінің теориялық негізін құрайды.

Г. С. Батищев тұжырымдамасында жаттану адамдар жасаған қоғамдық күштердің өз жасаушыларына үстемдік ететін дербес құрылымдарға айналуымен сипатталады. Ол бұл үдерісті былайша бейнелейді: «Адамдардың өзін-өзі бақылау қабілеті Қоғамның *адамдық емес* күштерінің өз жасаушыларын бақылау және оларға үстемдік ету қабілетіне айналады. Адамдардың өз тарихын жасауы парадоксты түрде мүлде қарама-қарсы құбылыс ретінде көрінеді: бәріне құдіретті Тарих адамдарды жасайды. Адам еркіндігінің барлық мүмкіндіктері олардың өз *еркінсіздігін* жасау құралдарына айналады» [6, с. 116]. Мұндағы жаттану қайшылығы адамның өз іс-әрекетінің оның тәуелділік жағдайларын қайта өндіруінен, ал осы іс-әрекет нәтижелерінің оған үстемдік етуінен көрінеді.

Батищев осы үдерістің мазмұнын нақтылайды: «Мұнда жаттану деп адамдар өздерінің дамуын өздерінен өздері жасаған, адамдардан *тыс* өмір сүретіндей көрінетін әлеуметтік феномендерге көшіретін және осы феномендердің дамуын өздерінен *жоғары* қоятын ерекше үдеріс түсініледі. Олар бұл феномендерге өздерінен басымдық беріп, өздерін екінші кезектегі, тәуелді, сол феномендердің функциялары ретінде қарастырады» [8, с. 725]. Бұл анықтамада негізгі назар адам дамуының әлеуметтік құрылымдардың қайта өндірілуіне бағынуына аударылады. Адамдар жасаған қоғамдық өмір формалары өзіндік мақсат мәніне ие болады, ал адамдардың өздері олардың қызмет етуінің тәуелді элементтері деңгейіне түсіріледі. Осылайша, жаттану адам мен оның іс-әрекетінің қоғамдық формалары арасындағы қатынастың инверсиясын білдіреді: соңғыларының дамуы тұлғаның даму мүмкіндіктерін шектеу есебінен жүзеге асады.

К. Маркс капиталистік тұрғыдан ұйымдастырылған өндірісте өзара байланысты екі полюсті - жалдамалы жұмысшы мен

капиталисті - бөліп көрсетеді (қараңыз: [9, с. 248]). Осы тұжырымды дамыта отырып, Г. С. Батищев жұмысшыны жаттану үдерісінің *біріншілік*, ал капиталисті *екіншілік* тұлғасы ретінде сипаттайды. Мұндай ажыратудың негізі олардың еңбекке және оның нәтижелеріне қатысты алатын орнында жатыр: жұмысшы өндірістік іс-әрекетті тікелей жүзеге асырады, ал капиталист оның жаттанған нәтижелерін иемдену полюсінде орналасады (қараңыз: [10, с. 47]).

Батищев бұл сызбаны кеңейтіп, жаттанудың екіншілік тұлғаларының ішкі иерархиясын анықтайды. Ол былай деп жазады: «Онда өзіндік "төменгі" және "жоғарғы" топтар бар: бір жағынан, көптеген *орындаушы кейіпкерлер* - алуан түрлі утилитарлық-институционалдық қызметшілер мен күзеттеу-жазалау функцияларын атқарушылар (соның ішінде "ақыл-ой еңбегінің" сенімді түрде сатылатын мамандарының - идеологтардың құрметті тобы да бар); екінші жағынан, барлық дәрежедегі және түрдегі қызметшілеріне қаһарлы әмір жүргізетін іскерлік және шенеуніктік-казармалық дүниенің *"алпауыттар" элитасы* бар» [6, с. 124]. Бұл сипаттаманың полемикалық формасының астарында жаттанған қатынастарды қайта өндірудегі орындаушылық және билік жүргізу мен өкім ету функцияларын ажырату жатыр. Осылайша, Батищев талдауы еңбек пен капитал арасындағы тікелей қатынас шеңберінен шығып, қалыптасқан қоғамдық тәртіпті басқарудың, бақылаудың және идеологиялық тұрғыдан қамтамасыз етудің институционалдық тетіктерін қамтиды.

Батищев жаттанудың екіншілік тұлғаларының орындаушылық және билік жүргізу мен өкім ету ұстанымдары арасындағы айырмашылықтарды тиісті дүниетанымдық бағдарлардың қалыптасуымен байланыстырады. Біріншісі «орта теориясында», екіншісі «таза акт теориясында» немесе «активизм теориясында» философиялық көрініс табады. Бұл бағдарлардың ортақ негізі - қоғамдық шындықтың қалыптасуы мен қайта өндірілуінің қайнар көзі ретіндегі адам іс-әрекетінен абстракциялану.

«Орта теориясында» адамдар жасаған әлеуметтік дүние индивидтердің мінез-құлқын айқындайтын сыртқы, дербес өмір сүретін шындық ретінде көрінеді. Бұл ретте оның жаттанған сипаты ашылмайды, ал тарихи қалыптасқан қатынастар адам өмір

сүруінің табиғи әрі өзгермейтін шарттары ретінде қабылданады. «Активизм теориясында», керісінше, шындық негізінен өзгертуге арналған енжар материал ретінде қарастырылады, ал субъектінің белсенділігі абсолюттендіріліп, шектеусіз еріктік ықпал ету сипатына ие болады.

Осылайша, бұл бағдарлар жаттанған шындықты пайымдаудың қарама-қарсы, бірақ өзара байланысты тәсілдерін білдіреді: адамның сыртқы жағдайларға бағынуы және оның сол жағдайларға сөзсіз үстемдігін бекіту. Аталған типология аясында бірінші үрдіс К. А. Гельвеций мен П.-А. Гольбах философиясының жеке-леген қағидаларымен, ал екіншісі Ф. Ницше мен Дж. Джентиле философиясының бағдарларымен байланыстырылады. Мұндай салыстыру белгілі бір теориялық үрдістерді сипаттайды, алайда аталған ойшылдардың ілімдерінің мазмұнын толық қамтымайды.

Г. С. Батищев Маркстің затқа айналу ұғымын нақтылап, осы үдерістің өзара байланысты үш формасын және оларға сәйкес келетін фетиштену формаларын бөліп көрсетеді. Бірінші форма мәдени іс-әрекеттің нәтижелерін қамтиды: «Біріншіден, жалпы бүкіл адамзат мәдениетінің адамдардың заттық дүниені өзгертуші іс-әрекетімен қандай да бір түрде жанамаланған өнімдері ретіндегі *туындылардың* затқа айналуы» [11, с. 268]. Екінші форма қоғамдық байланыстарға қатысты: «затқа айналу дегеніміз - барлық әлеуметтік *қатынастардың* затқа айналуы...» [11, с. 272]. Үшінші форма адамның өзін қамтиды: «затқа айналу адамның өзінің қандай да бір қырын ғана емес, өзін тұтастай зат деңгейіне түсіруін - индивидтің өзінің затқа айналуын білдіреді» [11, с. 274]. Мұндай ажырату затқа айналуы іс-әрекет өнімдерін, адамдар арасындағы қатынастарды және адамның өзіне қатынас жасау тәсілдерін қамтитын үдеріс ретінде ашуға мүмкіндік береді. Іс-әрекеттің қажетті сәті ретіндегі жаттанудан айырмашылығы, затқа айналу оның адамдық мазмұнын заттың қасиеттері мен функцияларына редуциялауды білдіреді.

Батищев зерттеулерінің ерекше бағытын ғылыми танымдағы жаттануды талдау құрайды. Оның тәсіліне сәйкес, ғылымның мәдениеттің басқа салаларынан оқшаулануы оның мамандандырылған білім өндірісі ретінде ұйымдасуымен

қатар жүреді. Бұл ретте ғылымның салыстырмалы дербестігі оның қоғамдық қатынастарға тәуелділігін жоймайды: материалдық өндірісті ұйымдастыру формалары танымдық іс-әрекеттің ішінде қайта өндіріледі. Жаттану іс-әрекеттің бөлінуі ғылыми шығармашылықтың өзара байланысты сәттерін оқшаулап, оның тұтастығын бұзған жағдайда туындайды.

Осы қайшылықты ашу үшін Батищев ғылымды ұйымдастырудың екі құрылымын ажыратады: «Қазіргі “үлкен ғылым” деп аталатын құбылыс (Дерек Прайстың тіркесі) іс жүзінде мүлде әртүрлі деңгейдегі құрылымдардың бір-біріне қабаттасуы мен тоғысуының нәтижесі болып табылады. Біріншіден, бұл - өзінің алуан түрлілігімен іс-әрекет арқылы игерілетін заттық мазмұнның бастапқы табиғи алуан түрлілігіне сәйкес келетін мамандықтар құрылымы. <...> Екіншіден, бүгінгі ғылымның құрамында тұтас іс-әрекеттің өзін осындай “бөліктерге” бөлудің салдары болып табылатын мүлде бөгде құрылым да бар; бұл бөліктердің әрқайсысы материалдық және рухани, мақсат қою және орындау үдерістерінің және т. б. бірлігі ретіндегі іс-әрекеттің барлық қажетті атрибуттарын енді өз бойында қамтымайды» [12, с. 188–189].

Бірінші құрылым зерттеу нысандарының алуан түрлілігімен айқындалады және танымдық іс-әрекеттің тұтастығын сақтай отырып мамандануды көздейді. Екінші құрылым жекелеген операциялар ғылыми міндеттерді қою мен шешудің жалпы үдерісінен оқшауланатын бөлшектенуді білдіреді. Демек, Батищев жаттанудың қайнар көзін маманданудың өзінен емес, адам іс-әрекетінің ішкі бірлігін үзетін ғылымды ұйымдастыру тәсілінен көреді.

Г. С. Батищев бөліп көрсеткен ғылым-ды ұйымдастыру құрылымдарының бірін-шісі заттық алуан түрлілікке және шығармашылық танымның ішкі логикасына сәйкес келеді. Екіншісі жаттану салдарынан оның тұтастығының бұзылуын білдіреді. Танымдық іс-әрекеттің оқшауланған операцияларға бөлінуі ғылыми шығармашылықтың сипатын өзгертеді: оның ішкі логикасы жекелеген рәсімдер жүйесі арқылы жүзеге асады, ал олардың әрқайсысы тұтастықпен байланыстан тыс өз мазмұнының толықтығын жоғалтады. Сонымен бірге зерттеушінің жағдайы да өзгереді. Оның танымға қатысуы жекелеген функцияларды орын-

даумен шектеліп, соның салдарынан ол *ішінара функцияларды атқаратын ғылыми қызметкерге* айналады.

Батищев ғылымдағы жаттанудың бір көрінісі ретінде білімге инструменталдық қатынастың басым болуымен байланысты оның затқа айналуын қарастырады. Ол былай деп жазады: «Сондықтан жүйенің жекелеген буындары басқа буындармен материалдық өндіріс үдерісіндегі буындар өзара байланысатындай *түрде* байланысып, арақатынасқа түседі: бір жерде (буында) алынған нәтиже басқа жерде *пайдаланылады*, яғни пайдаланылатын заттың қандай еңбектің өнімі болғанына және оның жалпы еңбек өнімі болған-болмағанына мүлде қатыссыз өндіріс құралы қызметін атқарады» [13, с. 115]. Мұндай қатынаста білім негізінен белгілі бір міндеттерді шешуге жарамды дайын нәтиже ретінде қабылданады, ал оны алу үдерісі мен заттық негіздері игеруден тыс қалады. Пайдалану ішінара затсыздану сипатына ие болады: іс-әрекет нәтижесі оның бойындағы танымдық мазмұнды толыққанды қалпына келтірместен меңгеріледі.

Батищев білімге мұндай қатынастың екі шеткі формасын - *утилитаризм* мен *догматизмді* - бөліп көрсетеді. Екеуіне ортақ нәрсе - білімді оның бекітілген тілдік көрінісімен теңестіру. Утилитаризм практикалық мақсаттарға қарай осы тілдік көрініспен еркін амалдар жасауға жол берсе, догматизм оған сыни тұрғыдан қайта пайымдауды жоққа шығаратын өзгермейтін мазмұн мәртебесін береді. Бағдарларының қарама-қарсылығына қарамастан, екі жағдайда да білімнің өз нысанымен және танушы субъектінің іс-әрекетімен жанды байланысы бұзылады. Сондықтан Батищев догматизмді утилитаризмнен салыстырмалы түрде артық көргеннің өзінде, оларды білімге затқа айналдырушы қатынастың өзара байланысты формалары ретінде қарастырады.

Ол бұл бұрмаланудың тетігін былайша ашады: «Рухани өндірістің өзі материалдық өндірістің үлгісі мен бейнесіне сай қайта құрылғанда, ғылым ағзасының ішіне енген еңбек бөлінісі оның бытыраңқы мүшелері арасындағы қатынасты пайдалану қатынасына айналдырады. Бірақ мұндай жағдайда *ғылымның өз ішінде* білім енді затсыздандырылмайды, барған сайын өз *нысаны* туралы білім ретінде *емес, ерекше*

болмыс ретінде көрінеді» [13, с. 117–118]. Білімнің терминдер, формулалар, графиктер, сызбалар және басқа да таңбалық формалар арқылы тілдік көрініс табуы салыстырмалы дербестікке ие болып, оның заттық мазмұнынан оқшауланған операциялардың нысанына айналады. Соның нәтижесінде білім адамның танымдық қабілеттерінің даму үдерісімен байланысын жоғалтып, «ақпаратқа келіп тіреледі» [13, с. 118]. Батищев тұжырымдамасы аясында мұндай редукция білімнің тұтас танымдық іс-әрекеттің сәтінен ғылыми өндіріс жүйесінде айналымға түсетін жаттанған өнімге айналуын білдіреді.

Г. С. Батищев жаттанудың тағы бір салдарын адам іс-әрекетінің бөлшектенуімен және тұлғаның мәдени даму мүмкіндіктерінің шектелуімен байланыстырады. Іс-әрекет бөлінісі жағдайында мамандану кәсіби оқшаулану формасына ие болып, зерттеуші жекелеген ғылыми функцияларды орындаушыға айналады. Алайда Батищев бұл бұрмаланудың қайнар көзін «кейде пайымдалатындай, тар маманданудың өзінен емес, дәл тар рөлдік біліктер мен білімдер шегінен тыс жалпы мәдениеттің жұтаңдығынан...» көреді [14, с. 35]. Демек, мәселе зерттеудің белгілі бір саласына шоғырлануда емес, кәсіби іс-әрекеттің мәдениеттің кеңірек кеңістігімен байланыстарын жоғалтуында жатыр.

Осы ұстанымды растау үшін Батищев В. И. Вернадский, А. Л. Чижевский, А. А. Ухтомский, А. А. Любищев, Ю. Н. Рерих және С. Л. Рубинштейн мысалдарына жүгінеді. Бұл ойшылдар үшін мамандану зияткерлік қызығушылықтардың кеңдігі мен дүниетанымның тұтастығын жоққа шығармаған. Оның ескертуінше, бұл қатарды тарихи мысалдармен де, қазіргі заманғы мысалдармен де толықтыруға болады. Осылайша, мамандану мен жан-жақты мәдени даму бірін-бірі жоққа шығаратын үдерістер ретінде қарастырылмайды: жаттану кәсіби функция адамның тұтас өмірлік іс-әрекетінен оқшауланып, оның өзін-өзі жүзеге асыруының айқындалушы формасына айналған кезде туындайды.

Қорытынды

Жүргізілген талдау Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г. С. Батищев философиясындағы жаттануды түсінудің ортақ

теориялық негіздері мен өзіндік ерекшеліктерін анықтады. К. Маркс мұрасына жүгіну бұл ойшылдар үшін жаттанудың категориялық мазмұнын реконструкциялаудың және оның құрылымы, тетіктері мен көрініс формалары туралы түсініктерді одан әрі дамытудың негізі болды. Олардың зерттеулері жаттануды экономикалық қатынастарға ғана келіп тіреуге болмай-тынын көрсетіп, оны адам іс-әрекетінің нәтижелері мен қоғамдық формалары дербестікке ие болып, өз жасаушыларына үстемдік ететін қайшылық ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Ильенковтың үлесі жаттану категориялары арасындағы мағыналық айырмашылықтарды нақтылаудан және осы мәселенің дүниежүзілік-тарихи сипатын ашудан көрінеді. Огурцов Маркс тұжырымдамасының тарихи-философиялық алғы-шарттарын зерттеп, қоғамдық өмірдің институттануы мен адамның функционалдануының өзара байланысы арқылы жаттану тетіктерін нақтылайды. Батищев іс-әрекетті жаттану мен затсызданудың, белсенділік пен қарым-қатынастың бірлігі ретінде түсінуді дамытып, жаттануды осы бірліктің бұзылуымен байланыстырады. Оның мәдениет өнімдерінің, қоғамдық қатынастардың және индивидтің өзінің затқа айналуын, сондай-ақ ғылыми танымның бөлшектенуін талдауы ерекше маңызға ие.

Қарастырылған тәсілдерді салыстыру меншік формалары мен институционалдық құрылыстың өзгеруі өздігінен жаттануды еңсеруді қамтамасыз етпейді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Қоғамдық қатынастардың сипаты маңызды өлшем болып табылады: олар адам қабілеттері мен тұлға дербестігінің дамуына ықпал етпе, әлде адамды оқшауланған әлеуметтік құрылымдардың қайта өндірілуіне бағындыра ма? Ғылым саласында бұл өлшем танымдық іс-әрекеттің тұтастығын сақтайтын мамандану мен зерттеушіні жекелеген функцияларды орындаумен шектейтін іс-әрекет бөлінісін ажыратуды көздейді.

Қарастырылған тұжырымдамалардың теориялық маңызы оларды еңбектің, танымның және қарым-қатынастың цифрлық жанамалануына қатысты одан әрі дамыту мүмкіндігінде жатыр. Адам жасаған технологиялық жүйелер оның іс-әрекетін реттейтін дербес тетіктерге айналатын, ал білім инструменталдық түрде пайда-

ланылатын ақпаратқа редукцияланатын жағдайларды талдау зерттеудің перспективасы бағыты болып табылады. Ильенков, Огурцов және Батищев мұрасына осылайша жүгіну қазіргі қоғамдық қатынастардың ерекшелігін ескеруді талап етеді және адам еркіндігі мен даму мүмкіндіктерін философиялық тұрғыдан пайымдауды тереңдетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ильенков, Э. В. (2020). Гегель и «отчуждение». *Собрание сочинений* (Т. 4, с. 83–98). Канон+ РООИ «Реабилитация».
- 2 Ильенков, Э. В. (2026). Тезисы о понятии отчуждения. *Собрание сочинений* (Т. 9, с. 137–138). Канон+ РООИ «Реабилитация».
- 3 Огурцов, А. П. (1967). Отчуждение и человек (историко-философский очерк). *Человек, творчество, наука: Труды Московской конференции молодых учёных* (с. 41–82). Наука.
- 4 Огурцов, А. П. (1966). Человек в мире отчуждения (по работам К. Маркса). *Человек в социалистическом и буржуазном обществе: Материалы симпозиума* (Вып. 2, с. 153–182). ИФ АН СССР.
- 5 Маркс, К. (1961). Критика Готской программы. К. Маркс & Ф. Энгельс, *Сочинения* (2-е изд., Т. 19, с. 9–32). Политиздат.
- 6 Батищев, Г. С. (2015). Деятельностная сущность человека как философский принцип. In *Избранные произведения* (с. 191–275). ИФПР КН МОН РК.
- 7 Рубинштейн, С. Л. (1997). *Человек и мир*. Наука.
- 8 Батищев, Г. С. (2015). Мировоззренческие предпосылки и смысл проблематики отчуждения. *Избранные произведения* (с. 725–733). ИФПР КН МОН РК.
- 9 Маркс, К. (1968). Критика политической экономии (черновой набросок 1857–1858 годов): [Первая половина рукописи]. К. Маркс & Ф. Энгельс, *Сочинения* (2-е изд., Т. 46, ч. 1, с. 51–559). Политиздат.
- 10 Маркс, К. (1974). Капитал. Книга первая. Глава шестая. Результаты непосредственного процесса производства. К. Маркс & Ф. Энгельс, *Сочинения* (2-е изд., Т. 49, с. 3–136). Политиздат.
- 11 Батищев, Г. С. (2021). Проблема овещнения и её гносеологическое значение (в свете Марксовой концепции овещнения). *Труды по диалектике* (Т. 2, с. 259–282). КФК.
- 12 Батищев, Г. С. (2015). Ответы на вопросы Оргкомитета. *Избранные произведения* (с. 187–190). ИФПР КН МОН РК.
- 13 Батищев, Г. С. (2015). Противоречие как категория диалектической логики. *Избранные произведения* (с. 53–186). ИФПР КН МОН РК.
- 14 Батищев, Г. С. (1997). *Введение в диалектику творчества*. РХГИ.

Transliteration

- 1 Il'enkov, E. V. (2020). Hegel' i «otchuzhdenie» [Hegel and "Alienation"]. In *Sobranie sochinenij* (Vol. 4, pp. 83–98). Kanon+ ROOI «Reabilitacija». (In Russian)
- 2 Il'enkov, E. V. (2026). Tezisy o ponjatii otchuzhdenija [Theses on the Concept of Alienation]. In

Sobranie sochinenij (Vol. 9, pp. 137–138). Kanon+ ROOI «Reabilitacija». (In Russian)

3 Ogurcov, A. P. (1967). Otchuzhdenie i chelovek (istoriko-filosofskij ocherk) [Alienation and the Human Being: A Historical and Philosophical Essay]. In *Chelovek, tvorchestvo, nauka: Trudy Moskovskoj konferencii molodyh uchenyh* (pp. 41–82). Nauka. (In Russian)

4 Ogurcov, A. P. (1966). Chelovek v mire otchuzhdenija (po rabotam K. Marksa) [The Human Being in the World of Alienation: Based on the Works of Karl Marx]. In *Chelovek v socialistscheskom i burzhuaznom obshchestve: Materialy simpoziuma* (Vol. 2, pp. 153–182). IF AN SSSR. (In Russian)

5 Marks, K. (1961). Kritika Gotskoj programmy [Critique of the Gotha Programme]. In K. Marks & F. Jengel's, *Sochinenija* (2nd ed., Vol. 19, pp. 9–32). Politizdat. (In Russian)

6 Batishchev, G. S. (2015). Dejatel'nostnaja sushchnost' cheloveka kak filosofskij princip [The Activity-Based Essence of the Human Being as a Philosophical Principle]. In *Izbrannye proizvedenija* (pp. 191–275). IFPR KN MON RK. (In Russian)

7 Rubinshtejn, S. L. (1997). Chelovek i mir [The Human Being and the World]. Nauka. (In Russian)

8 Batishchev, G. S. (2015). Mirovozzrencheskie predposylki i smysl problematiki otchuzhdenija [Worldview Premises and the Meaning of the Problem of Alienation]. In *Izbrannye proizvedenija* [Selected Works] (pp. 725–733). IFPR KN MON RK. (In Russian)

9 Marks, K. (1968). Kritika politicheskoy jekonomii (chernovoj nabrosok 1857–1858 godov): Pervaja polovina rukopisi [Critique of Political Economy (Draft Manuscript of 1857–1858): First Half of the Manuscript]. In K. Marks & F. Jengel's, *Sochinenija* (2nd ed., Vol. 46, Pt. 1, pp. 51–559). Politizdat. (In Russian)

10 Marks, K. (1974). Kapital. Kniga pervaja. Glava shestaja. Rezul'taty neposredstvennogo processa proizvodstva [Capital. Book One. Chapter Six: Results of the Immediate Process of Production]. In K. Marks & F. Jengel's, *Sochinenija* (2nd ed., Vol. 49, pp. 3–136). Politizdat. (In Russian)

11 Batishchev, G. S. (2021). Problema oveshchnenija i ejo gnoseologicheskoe znachenie (v svete Marksovoj koncepcii oveshchnenija) [The Problem of Reification and Its Epistemological Significance in Light of Marx's Concept of Reification]. In *Trudy po dialektike* (Vol. 2, pp. 259–282). KFK. (In Russian)

12 Batishchev, G. S. (2015). Otveti na voprosy Orgkomiteta [Answers to the Questions of the Organizing Committee]. In *Izbrannye proizvedenija* (pp. 187–190). IFPR KN MON RK. (In Russian)

13 Batishchev, G. S. (2015). Protivorechie kak kategorija dialekticheskoy logiki [Contradiction as a Category of Dialectical Logic]. In *Izbrannye proizvedenija* (pp. 53–186). IFPR KN MON RK. (In Russian)

14 Batishchev, G. S. (1997). Vvedenie v dialektiku tvorchestva [An Introduction to the Dialectics of Creativity]. RHHI. (In Russian)

Авторлардың үлесі

А. Сағиқызы - ғылыми жетекшілік, әдіснама, мәтінді дайындау; **А. Оразбекова** - хат-хабарға жауапты автор, зерттеу жүргізу, мақаланы форматтау және қолжазбаны дайындау; **А. Бегалинов, М. Какиджанова, Ш. Әбеуова** - бастапқы нұсқаны жазу және дайындау, мәтінді редакциялау.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Аяжан Сағиқызы* бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: ayazhan@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-2133-374X
- Айжан Оразбекова* PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: aizhan376@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-0817-4231
- Алибек Серікбекұлы Бегалинов* қауымдастырылған профессордың м.а., PhD, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан, email: alibek557@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7439-221X
- Маргарита Кабдуллаевна Какимжанова* кафедра меңгерушісі, философия ғылымдарының кандидаты, С. Сейфуллин атындағы Агротехникалық университет, Астана, Қазақстан, email: rita_k79@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3973-9980
- Шуга Курманалиевна Абеуова* доцент, философия ғылымдарының кандидаты, К. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан, email: Shu.tan@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-9733-7420
- Аяжан Сағиқызы* главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: ayazhan@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-2133-374X
- Айжан Оразбекова* PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: aizhan376@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-0817-4231
- Алибек Бегалинов* и.о. ассоциированного профессора, PhD, Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан, email: alibek557@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7439-221X
- Маргарита Кабдуллаевна Какимжанова* Заведующая кафедрой, кандидат философских наук, Агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, email: rita_k79@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3973-9980
- Шуга Курманалиевна Абеуова* ассоциированный профессор, кандидат философских наук, Международный университет бизнеса им. К. Сагадиева, Алматы, Казахстан, email: Shu.tan@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-9733-7420
- Ayazhan Sagikyzy* Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: ayazhan@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-2133-374X
- Aizhan Orazbekova* PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: aizhan376@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-0817-4231
- Alibek Begalinov* Acting Associate Professor, PhD, International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan, email: alibek557@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7439-221X
- Margarita Kakimzhanova* Head of the Department of Philosophy, Candidate of Philosophical Sciences, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan, email: rita_k79@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3973-9980
- Shuga Abeuova* Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, K. Sagadiyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan, email: Shu.tan@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-9733-7420